

**Дзень беларускага
пісьменства сёлета асаблівы:
500 гадоў назад з друку
выйшла першая беларуская
кніга. Выдаў яе наш самы
знакаміты суайчыннік
Францыск Скарына.
500-годдзе беларускага
кнігадрукавання мае
сусветную значнасць,
таму занесена ў календар
памятных дат ЮНЕСКА.**

Найбольш раннія кнігі, створаныя на тэрыторыі Беларусі, былі рукапіснымі. Нашы продкі не з'яўляліся іх аўтарамі, хоць і пісалі асобныя творы. Кнігі траплялі сюды з іншых зямель, а на Беларусі стваралі копіі іх тэкстаў — перапісвалі ад рукі. З-за працаёмкасці рукапіснага спосабу кнігі былі рэдкай з'явай, што стрымлівала развіццё асветы. Павялічыць колькасць кніг магло толькі друкаванне. Яго пачатак у нашай Айчыне звязаны з імем Францыска Скарыны.

Францыск, а ён называў сябе і Францішкам, нарадзіўся каля 1490 года (дакладных сведчанняў няма) у Вялікім Княстве Літоўскім, Рускім і Жамойцкім. У перыяд сваёй магутнасці гэта была адна з найбуйнейшых краін Еўропы. У жыццёвым шляху Ф.Скарыны істотную ролю, а разам са здольнасцямі, мабыць, і вызначальную, адыгралі дзве асаблівасці, знітаваныя з яго паходжаннем. Па-першае, месцам нараджэння будучага першадрукара з'яўляўся горад. Нават сто гадоў назад — на пачатку XX ст. — у гарадах жыло толькі 10% насельніцтва Беларусі; у часы ж Ф.Скарыны гараджане складалі значна меншую, мізэрную долю людзей, астатнія жылі ў вёсцы. Адпаведна, ні Ф.Скарына, ні яго бацькі не належалі да самага шматлікага класа — сялян, не мелі цяжару іх феадальных павіннасцей і былі асабіста вольнымі. Нарадзіўся асветнік у Полацку — найстаражытнейшым горадзе Беларусі, які яшчэ раней быў сталіцай першага дзяржаўнага ўтварэння нашых продкаў — Полацкага княства (X—XIII стст.). Статус жа галоўнага горада ВКЛ у час Ф.Скарыны належыў Вільні. Аднак на абшары Беларусі менавіта родны для асветніка Полацк заставаўся найбуйнейшым горадам. Напэўна, і стольную гісторыю, і наяўную значнасць сваёй малой радзімы меў на ўвазе першадрукар, калі пісаў пра паходжанне са "славнага града Полоцька".

Другая асаблівасць паходжання Ф.Скарыны замыкаецца ў сацыяльным становішчы яго сям'і. Бацька Францыска быў купцом. Купцы — гэта буйныя, заможныя гандляры, якія займаліся аптовым гандлем (у ВКЛ і за мяжой). Сярод гарадскіх жыхароў пераважалі рамеснікі і дробныя гандляры, купцоў жа было няшмат. Рамеснікі ды гандляры (у тым ліку купцы), якія жылі ў гарадах, называліся мяшчанамі.

Такім чынам, нараджэннем у горадзе Ф.Скарына адрозніваўся ад абсалютнай большасці насельніцтва краіны, а паходжаннем з сям'і купца — і ад абсалютнай большасці гараджан. Ён таксама не з'яўляўся прадстаўніком прывілеяванага класа — шляхты. Шляхціцы мелі правы на зямлю і займанне дзяржаўных пасадак. Асабістая свабода мешчаніна, матэрыяльны дабрабыт сям'і давалі Францыску магчымасці для навучання, якімі ён скарыстаўся напоўніцу. Асвета і навука сталі справай яго жыцця.

У ВКЛ да сярэдзіны XVI ст. адукацыя арганізавана яшчэ не была. Звесткі пра пачатковае навучанне Ф.Скарыны адсутнічаюць, але гэтую адукацыю ён, безумоўна, атрымаў. Вышэйшых навучальных устаноў тагачаснае ВКЛ не мела. Першая з іх — Віленскі ўніверсітэт — заснавана ў 1579 годзе. Каб працягваць адукацыю, Францыск авалодаў лацінскай мовай (менавіта на ёй працавалі ўніверсітэты ў розных краінах) і накіраваўся ў суседнюю Польшчу. У сталіцы Польскага Каралеўства Кракаве мэтай юнака быў вядомы з XIV ст. універсітэт, які існуе і зараз. Ф.Скарына скончыў філасофскі факультэт Кракаўскага ўніверсітэта і атрымаў вышэйшую адукацыю. Гэты факт патрабуе глыбокага асэнсавання. На той час абсалютная большасць людзей — і ў ВКЛ, і ў іншых краінах — з'яўлялася непісьменнай (людзі не ўмелі чытаць і пісаць, не прайшлі нават пачатковага навучання), не кажучы ўжо пра вышэйшую адукацыю. Адзначым, што і на пачатку XX ст. 68% жыхароў Беларусі заставаліся непісьменнымі. Калі Францыск быў студэнтам, на еўрапейскім кантыненте функцыянавала менш ВУ, чым цяпер у адной Беларусі.

Пасля Кракава наш суайчыннік, хутчэй за ўсё, вучыўся яшчэ ў адным універсітэце.

Каб жыць не менш за 500 гадоў

Але і пасля гэтага малады палачанін адчуваў свае здольнасці да большага. Ён наважыўся на амаль што неверагоднае — атрымаць навуковую ступень. Дзеля свайго імкнення Францыск рушыў у далёкую Італію, якая была тады найбольш развітым краем. Там, ва ўніверсітэце горада Падуі — прэстыжнай і адной з найдаўнейшых ВНУ свету, ён настолькі бліскуча адказаў на экзаменах, што калегія прафесараў аднагалосна прысудзіла нашаму суайчынніку ступень доктара лекарскіх (медыцынскіх) навук. Гэта было на мяжы фантастыкі. Ужо надкрэслівалася, што дзівам тады выглядала і вышэйшая адукацыя. Якія тут навуковыя ступені! 500 гадоў назад ва ўсёй Еўропе і мелі адзінкі. Дастаткова адзначыць, што нават сёння, калі навука зрабіла велізарны крок наперад і колькасць навукоўцаў павялічылася ў шмат разоў, а для атрымання навуковай ступені не даводзіцца ехаць у іншыя краіны, у Беларусі маюць гэтыя ступені толькі 0,3% грамадзян. Ф.Скарына — першы беларус з навуковай ступенню. Цяпер у Беларусі, у Расіі і яшчэ некаторых дзяржавах, асабліва постсавецкіх, прысуджаюцца дзве навуковыя ступені: кандыдат навук і — больш высокая — доктар навук. Пераважная колькасць краін далёкага замежжа з часоў Сярэднявечча практыкуе толькі адну ступень, якую і атрымаў Ф.Скарына, — доктар навук. Яна адпавядае айчыннай ступені кандыдата навук.

Трапіўшы ў Падуі на алімп еўрапейскай навукі, Ф.Скарына не толькі не забыўся пра свой народ, але і вырашыў паставіць яму на службу ўсе свае здабыткі. Пасля поспеху ў Італіі асветнік нібы адыходзіць у цень (і гісторыкі на пэўны час страчваюць яго след), каб зазвычай яшчэ мацней праз некалькі гадоў.

Друкаваную кнігу юнак-палачанін убачыў не пазней як падчас навучання ў Кракаве. Мабыць, ужо тады ў Францыска выпявала і пашана да гэтай крыніцы ведаў, і шкадаванне аб яе адсутнасці на Радзіме. Якую ж кнігу друкаваць? Доўга разважаць не давялося. Той парой кніг было няшмат. Ф.Скарына звяртаецца да самай галоўнай і аўтарытэтай — Бібліі. Жыццё грамадства было цалкам прасякнута рэлігіяй нават у канцы Сярэднявечча, калі і жыў Ф.Скарына, — у знакамітую эпоху Адраджэння. Асветнік вырашае друкаваць Святое Пісанне таму, што бачыць у ім не толькі рэлігійны сэнс, але і скарбніцу навучання — спасціжэння навук і мудрасці; маральнага ўдасканалення — выхавання ў чалавеку справядлівасці, праўды, дабрыві; эмацыянальнай трываласці, асабліва ў бядзе і хваробах. Біблія была і застаецца самай распаўсюджанай кнігай у свеце. Як падлічылі спецыялісты, тыраж яе выданняў за ўвесь час кнігадрукавання склаў некалькі мільярдаў экзэмпляраў: на кожнага жыхара Зямлі прыпадае каля адной Бібліі. Нядзіўна, што першадрукары розных краін браліся за выданне менавіта Бібліі. Яна стала адной з першых кніг, надрукаваных у Еўропе.

На беларускіх землях і цалкам ВКЛ Біблія была, але пераважна рукапісная. Заходняя галіна хрысціянства — каталіцтва — функцыянавала ў ВКЛ на лацінскай мове, а ўсходняя галіна — праваслаўе — на царкоўнаславянскай. Фарміраванне царкоўнаславянскай мовы звязана з намаганнямі Кірыла і Мяфодзія, а таксама іх вучняў і паслядоўнікаў у X—XI стст. Гэтыя рупліўцы мелі на мэце стварыць для славян пісьмовую мову, каб на ёй можна было чытаць і пісаць. За аснову яны ўзялі паўднёваславянскі (старабалгарскі) дыялект, бо самі належылі да паўднёвых славян, але змянілі яго ў кірунку больш узнёслага і строгага стылю. Мова, якая атрымалася, і называецца царкоўнаславянскай. Яна ўзнікла як мова кніг, а яны на той час былі пераважна царкоўнымі (Біблія і іншыя). Адсюль і назва мовы. На гэтай мове не рэзкамалялі, яна з'яўлялася толькі пісьмовай (кніжнай, літаратурнай), таксама на ёй абывалася імша ў царкве. Менавіта на царкоўнаславянскай мове прыйшло хрысціянства на ўсходнеславянскія землі, а пасля яго падзелу на ёй працавала і працуе Праваслаўная царква.

Міналі стагоддзі, а істотных змяненняў царкоўнаславянская мова не зазнала; гутарковае ж слова развівалася. Адрозненні паміж імі павялічваліся, зразумець царкоўнаславянскую мову людзям становілася цяжэй. Што да латыні як мовы каталіцтва, то звычайныя вернікі не ведалі яе зусім. Тым не менш царква і касцёл строга захавалі сваю афіцыйную моўную традыцыю, яна забяспечвала іх манаполію на веданне і тлумачэнне Святога Пісання і залежнасць вернікаў ад святароў.

Ф.Скарына задумвае не толькі надрукаваць Біблію самастойна, без удзелу святарства, але і часткова адысці ад афіцыйнай мовы, зрабіўшы ўласны пераклад. Значыць, гэта будзе Біблія не для царквы або касцёла і не для ўлады.

Друкаванне наш суайчыннік пачынае не ў родных мясцінах. Для ажыццяўлення свайго грандыёзнай задумы ён выбіраў Чэшскае Каралеўства, а менавіта сталіцу — Прагу. Мабыць, таму што там ужо было кнігадрукаванне, меліся патрэбныя майстры і ўмовы; магчыма, пасля Кракава Францыск там вучыўся ў пражскім Карлавым універсітэце; а яшчэ краіна гэтая была славянскай, як і яго Радзіма.

Біблія, за выданне якой узятая Ф.Скарына, складаецца з дзвюх частак: Старога і Новага Запаветаў. У склад Старога Запавета ўваходзіць каля 40 кніг, Новага Запавета 27 кніг. Усе кнігі прынята змяшчаць у Бібліі паводле пэўнай паслядоўнасці, і па-

Ля помніка Ф.Скарыну ў Празе.

чынаецца яна кнігай "Быццё". Ф.Скарына не абмежаваўся выкананнем перакладу і друкаваннем ужо існуючага твора (Бібліі). Маючы выдатную адукацыю і вучонасць, ён адчуваў патрэбу ў выказванні ўласных поглядаў. У кнігах ён даў свае каментарыі: прадмовы (казанні) аб'ёмам ад паўтары да чатырох сучасных старонак і маленькія пасляслоўі. Самастойных твораў, асобных ад Бібліі, напрыклад, па медыцыне ці іншых галінах, Ф.Скарына не напісаў і не надрукаваў, хоць і з'яўляўся доктарам навук.

Першым друкарскім вопытам палачаніна стала біблейская кніга "Псалтыр". У ёй Ф.Скарына надрукаваў і дату — 6 жніўня 1517 г., таму дакладна вядомы час нараджэння беларускага кнігадрукавання. "Псалтыр" з'яўляўся папулярнай і асабліва запатрабаванай тады часткай Бібліі; напэўна, з гэтай прычыны асветнік-багаслоў і абраў яе для свайго першага выдання. У прадмове да кнігі Ф.Скарына натхнёна піша пра вялікую каштоўнасць "Псалтыра", вылучае яго як крыніцу маральнасці, чысціні душэўнай і цялеснай, розуму, рэлігійнай веры і спасціжэння Бога. "И видети таковыя пожитки в так малой книзе, я, Францишек, Скоринин сын с Полоцька, в лекарских науках доктор, повелел Псалтырю тиснути рускими словами, а словенским языком напред ко чти и к похвал богу в троици единому ... а потом к пожитку посполитого доброго, наболей с тое причины, иже мя милостивый бог с того языка на свет пустил". Так пачалося айчынае кнігадрукаванне.

За 1517—1519 г. "у великом месте Празском" Ф.Скарына надрукаваў 23 кнігі Бібліі. Яны належыць да Старога Запавета.

Працяг кнігавыдання доктара лекарскіх навук звязаны з ВКЛ. У Вільні ён надрукаваў "Малую падарожную кніжку": яна выйшла прыблізна ў 1522 годзе і адрыва кнігадрукаванне на тэрыторыі ВКЛ. "Малая падарожная кніжка" ўяўляе сабой прызначаны для людзей, якія знаходзяцца ў дарозе, рэлігійны зборнік. Усе часткі зборніка маюць багаслоўскі характар, аднак толькі адна з'яўляецца непасрэдна кнігай Бібліі: ёю зноў атрымаўся "Псалтыр". Другім пасля "Малой падарожнай кніжкі" вільнскім выданнем Ф.Скарына стала кніга "Апостал", адметная тым, што злучае біблейскія часткі Новага Запавета. "Апостал", выдадзены ў 1525 годзе, аб'ядноўвае 22 кнігі Бібліі, аўтарамі якіх лі-

чацца апосталы — вучні і паслядоўнікі Ісуса Хрыста. Гэта апошняя кніга друкара.

Ф.Скарына надрукаваў 45 кніг Бібліі, аб'ём якіх разам з іншымі рэлігійнымі творами (яны былі ў "Малой падарожнай кніжцы") склаў каля 4 тысяч старонак, пра тыраж пэўных звестак няма. Асветнік меў намер зрабіць поўнае выданне Бібліі. На гэта паказваюць склад і афармленне выдадзенай ім у Празе біблейскай кнігі "Быццё". На яе тытульным аркушы надрукаваны вядомы тэкст агульнага характару: "Бивлия руска выложена доктором Франциском Скориною из славнаго града Полоцька богу ко чти и людем посполитым к доброму научению". Далей друкар змяшчае сваю прадмову да Бібліі цалкам, дзе пералічвае ўсе кнігі Старога і Новага Запаветаў і дае ім сціслае апісанне. Аднак ажыццявіць намер не атрымалася. Да цяперашняга часу дайшло каля 500 экзэмпляраў кніг Скарыны. Больш за палову выданняў знаходзіцца ў музеях і бібліятэках

Расіі. У Беларусі знаходзіцца толькі 11. Яны адкрыты для ўсеагульнага агляду і амаль усе захоўваюцца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Мінску. Убачыць іх — маральна абавязак кожнага беларуса.

Пасля працяглых даследаванняў мовы Бібліі Ф.Скарыны навукоўцы прыйшлі да наступнай высновы: гэта царкоўнаславянская мова ў старабеларускай рэдакцыі. Свае ж каментарыі асветнік напісаў на старабеларускай мове. Ф.Скарына звычайна называў мову сваіх кніг рускай. У прадмове да пражскага "Псалтыра", якая цытавалася раней, асветнік зрабіў больш правільна, вызначыўшы мову кнігі ў якасці славянскай (царкоўнаславянскай) — "словенским языком", а алфавіт у якасці кірыліцы — "рускими словами".

Беларуская мова паступова складвалася з моманту ўваходжання беларускіх зямель у ВКЛ (XIII—XIV стст.). Першы этап, калі ўзніклі і замацоўваліся некаторыя рысы беларускай мовы, быў доўгім; да яго належыць і каментарыі Скарыны. Мову гэтага этапу навукоўцы і назвалі старабеларускай. Што ж тычыцца непасрэдна тэксту Бібліі, то Ф.Скарына надрукаваў яе на царкоўнаславянскай мове, аднак пераклаў на старабеларускую мову некаторыя словы. Параўнаем на некалькіх мовах адно і тое ж палажэнне з біблейскай кнігі "Эклезіяст":

"Несть блага человеку, разве еже ясть и пиеть и покажет души своей благо" (царкоўнаславянская мова);

"Иже несть лепшего, толико ясти и пити и чинити добро души своей": мова Бібліі Ф.Скарыны (царкоўнаславянская мова ў старабеларускай рэдакцыі);

"Няма лепшага, як толькі есці ды піць і рабіць добра душы свайей" (сучасная беларуская мова).

З'яўленне ў 1517 годзе "Псалтыра" Ф.Скарыны значыла, што ён першым надрукаваў кнігу сярод усходніх славян. Другім беларускім друкаром быў С.Будны, які пачаў выдаваць кнігі ад 1562 года. Але перад Ф.Скарынам ён мае прыярытэт у тым, што ажыццявіў свае выданні на тэрыторыі сучаснай Беларусі, некаторыя з іх былі цалкам на старабеларускай мове, а іх аўтарам з'яўляўся ён сам. У Расіі кніга выйшла з друку амаль на паўстагоддзя пазней за Скарынаву.

Слоў пра веліч Ф.Скарыны сёння няма. Але шчырасць выяўляецца не на словах, а на справе.

1. Адным з галоўных складнікаў друкарскай задумы Ф.Скарыны была родная мова. На працягу значнай часткі гісторыі беларускія землі ўваходзілі ў склад іншых дзяржаў, улады якіх не заахвочвалі і нават стрымлівалі развіццё нашага нацыянальнага слова. Зараз Беларусь — суверэнная дзяржава, і наракаць больш няма на каго. Ці расквітнела ж урэшце мова, якую нам наказваў шанаваць першадрукар?

Не сакрэт, што беларусы размаўляюць пераважна па-руску. Сучасныя друкары ў нашай краіне выпускаюць на беларускай мове менш як 10% ад усіх кніг; на ёй вучыцца 13% школьнікаў і 0,9% студэнтаў. Шкада, што на занятках па гісторыі 87% школьнікаў расказваецца пра Ф.Скарыну і яго мову па-руску.

2. "Там ест наука всякое правды... Там ест милость и друголюбство без ильсти и вси иные добрыя нравы, якобы со источника оттоль походятъ", — піша Ф.Скарына пра першую беларускую друкаваную кнігу Бібліі "Псалтыр" у прадмове да яе. Нам зразумелы словы асветніка — і па мове, і па сваім сэнсе, нягледзячы на тое, што мінула 500 гадоў. Гэта сапраўдны цуд і сведчанне адзінства айчыннай гісторыі. Мы праз пакаленні паходзім ад людзей эпохі Ф.Скарыны. Многае змянілася, але ёсць тое, што нас аб'ядноўвае.

Дзяржаўныя сімвалы Рэспублікі Беларусь (сцяг, герб і гімн) узаўяўляюць сімвалы БССР з невялікімі змяненнямі. Усе пяць дзяржаўных свят устаноўлены ў гонар падзей савецкай або найноўшай гісторыі: Дзень Канстытуцыі, Дзень яднання народаў Беларусі і Расіі, Дзень Перамогі, Дзень Дзяржаўнага герба і Дзяржаўнага сцяга, Дзень Незалежнасці (Дзень Рэспублікі).

Добра, што статус святочнага дня (паводле статусу ён ніжэй за дзяржаўныя святы) нададзены Дню беларускай пісьменнасці, які, напэўна, закліканы ўшанаваць і рукапіснае, і друкаванае слова, а сярод дзяржаўных узнагарод ёсць ордэн і медаль Францыска Скарыны.

З кнігай знітавана жыццё цэлага шэрага выбітных беларусаў: і Ф.Скарыны, і яго папярэднікаў і наступнікаў Е.Полацкай, К.Тураўскага, С.Буднага, В.Цяпінскага, С.Собаля, С.Полацкага. Яны жылі даўно, але належыць да ліку самых велічных прадстаўнікоў Айчыны.

3. Ідэя Ф.Скарыны заключалася ў тым, каб надрукаваць Біблію, прызначаную не для паказу, а для "пожитку", і адрасаваць яе ўсім суайчыннікам — "людям посполитым". Істотна тое, што Біблія захоўвае сваю значнасць і ў сённяшнім свеце, а прадмовы Ф.Скарыны спрыяюць яе вывучэнню, па сваім змесце яны зразумелыя сучаснаму чытачу. Многія з іх па-простаму тлумачаць сэнс біблейскіх падзей, ролю адпаведных кніг Святога Пісання, заклікаюць да маральнасці і патрыятызму.

У Беларусі за апошнія дзесяцігоддзі зроблена некалькі выданняў, якія з'яўляюцца факсімільным узаўяўненнем (дакладнай копіяй) тэкстаў кніг Ф.Скарыны. Гэта багатыя шматтомныя выданні са шрыфтам і мовай XVI ст. Яны захоўваюць першадрукара ў гісторыі, пакідаюць яму гісторыка-культурную ролю. Варта шырэй уводзіць Ф.Скарыну ў сучаснасць, каб ён жыў сёння. Большая неабходнасць існуе ў іншых выданнях Скарынавай спадчыны, скіраваных на пазнавальна-практычную ролю. Павінна быць кніга, якую будуць набываць і тыя, каму патрэбна Ф.Скарына, і, галоўнае, тыя, каму патрэбна Біблія. Варта выдаць Біблію ў адным томе: з каментарыямі Ф.Скарыны; на сучаснай мове — адзін тыраж на беларускай мове, другі — на рускай; сучасным шрыфтам. Ф.Скарына напісаў прадмовы не да ўсіх біблейскіх кніг, бо не ўсе надрукаваў; не кожная яго прадмова дастатковая для свецкага і рэлігійнага разумення Бібліі. Таму мае сэнс змясціць у такой кнізе і сучасныя каментарыі. Гэта і будзе нацыянальная беларуская Біблія.

У Полацку ёсць Музей беларускага кнігадрукавання. Большасць старадрукаў, якія там экспануюцца, — копіі, а не арыгіналы. Калі бачыш іх, міжволі ўзнікае пытанне: гэта музей захаванага ці страчанага? У кожнай свайёй кнізе асветнік па некалькі разоў адзначаў сваё паходжанне з Полацка. І Нацыянальная бібліятэка, і Музей беларускага кнігадрукавання належыць дзяржаве. Неабходна перадаць з Нацыянальнай бібліятэкі хоць 1—2 кнігі названаму музею. Знаходжанне кніг Ф.Скарыны ў Полацку будзе мець сімвалічную і эмацыянальную значнасць. Ды і ўвогуле ёсць патрэба ў адраджэнні найстаражытнейшага горада нашай краіны ў якасці гісторыка-культурнага цэнтра Беларусі, стварэнні там асаблівай атмасферы, прасякнутае веліччу мінулага, без натхнення якім няма нацыі.

Іван ПЛЯХІМОВІЧ,
кандыдат юрыдычных навук,
дацэнт Беларускага дзяржаўнага
універсітэта.